

Я.Д.Грыгаровіч,
прафесар

КУЛЬТУРА: ПАНЯЦЕ, ФУНКЦЫЯ НАВАННЕ, ІЕРАРХІЯ

Культуралагічная адукацыя, якую набываюць студэнты і магістранты ў Беларускай дзяржаўнай універсітэце культуры, вымагае дакладнага, руплівага даследавання паняцця культуры, ведання яго сэнсу, сутнасці, прыроды. Да сённяшняга дня не існуе адзінага азначэння гэтага паняцця, адзінага падыходу да яго разумення.

На ўзроўні звычайнай свядомасці паняцце звужаецца да мастацкага пласта чалавечай дзейнасці (мастацкая культура), этычнага боку (маральная культура) або паводзінскіх асаблівасцей чалавека (культура паводзін), характарыстыкі функцыянавання сацыяльных інстытутаў (культура працы, культура быту) і часцей за ўсё асацыіруецца з інтэлігентнасцю, адукаванасцю і выхаванасцю (культурны чалавек). Прынятыя публіцыстычныя штампы тыпу “культура і мастацтва”, “навука і культура”, “навіны культурнага жыцця” сведчаць аб няправільным уяўленні аб аб’ёме гэтага паняцця і ўспрыманні яго як аднаго з састаўляючых.

Сярод культурологаў і антрапологаў не меншая разыходжанні ў поглядах. Лэслі А.Уайт, вядучы амерыканскі вучоны ў гэтай галіне, пісаў, што кожны разумее гэты тэрмін па-свойму. “Для адных культура — навучаемыя паводзіны. Для другіх — не паводзіны самі па сабе, а іх абстракцыя. Для адных антрапологаў каменныя сякеры і керамічныя сасуды — культура, для другіх ні адзін матэрыяльны прадмет такім не з’яўляецца. Адны мяркуюць, што культура існуе толькі ў свядомасці людзей, другія лічаць культурай толькі прадметы, якія ўспрымаюцца дотыкам, і з’явы знешняга свету. Некаторыя антрапологі ўяўляюць культуру сукупнасцю ідэй, але спрачаюцца адзін з адным наконт таго, дзе гэтыя ідэі знаходзяцца: у свядомасці людзей або ў свядомасці саміх этнолагаў”. Далей ідзе разуменне “культуры як абарончага механізму фізічнага свету... культуры як сукупнасці складаючых ...” І самая сумная фраза Уайта: “Цікава, як павялі б сябе фізікі, калі б у іх існавала столькі ж розных уяўленняў аб энергіі!” (8, 227).

Вызначэнне дэфініцыі яшчэ больш ускладнілася за апошнія дзесяцігоддзі ў сувязі з увядзеннем культуралогіі ў вучэбныя

планы вышэйшых навучальных устаноў, што выклікала рост колькасці не толькі філасофскіх, але і педагагічных, мастацтвазнаўчых, прыкладных культуралагічных прац. Паспрабуем разгледзець азначэнні больш падрабязна.

Відавочна, што вытокі слова “культура” — у паняцці “культ”. Рускі філосаф М.Бярдзьяеў пісаў: “Культура нарадзілася з культу, вытокі яе сакральныя” (1, 248). М.Рэрых трактаваў яе як ушанаванне свята (“культ” — ушанаванне, “ур” — святло). Часцей за ўсё слова разглядаюць як вытворнае ад лацінскага “cultura” — “апрацоўваць, даглядаць” — і звязваюць з апрацоўкай зямлі (cultura agri) і апрацоўкай прадуктаў прыроды, вынікаў і плёну чалавечай працы. Нямецкім філосафам В.Вундтам слова перакладаецца як “клопат, наданне высакароднасці” і пашыраецца ўжо на духоўную творчасць людзей, абазначае дасведчанасць, адукаванасць, выхаванасць чалавека.

Рост колькасці азначэнняў працягваецца: А.Кробер і К.Клакхан падлічылі, што з 1871 г. па 1917 г. дадзена толькі сем азначэнняў, за наступныя трыццаць гадоў — яшчэ сто пяцьдзсят сем. А.Моль у кнізе “Сацыядынаміка культуры” (1973) налічыў ужо дзвесце пяцьдзсят азначэнняў, цяпер іх колькасць, відаць, падвоілася. Такая ўвага сведчыць, па-першае, пра вялікую цікавасць прадстаўнікоў сацыяльна-гуманітарных навук да даследавання гэтага феномена, па-другое — пра шырокі спектр і разнастайнасць з’яў, якія складаюць паняцце, па-трэцяе — пра высокі ўзровень абстракцыі, на якім адбываецца яго асэнсаванне. Акрамя таго, гэта сведчыць таксама аб рознасці метадалагічных падыходаў і разнапланавасці навук, якія спрабуюць вывучаць гэтую з’яву.

Гісторыю паняцця трэба, мабыць, пачынаць з канца XVIII ст. і звязваць з імёнамі выдатных асветнікаў, пераважна нямецкіх, якія далі яму новае жыццё, адкінуўшы “агр” і другія залежныя словы (культура паводзін, культура маўлення і інш.). Гэта перш за ўсё Іаган Готфрыд Гердэр, які трактаваў культуру як гістарычную ступень удасканалення чалавецтва, абумоўленую развіццём навук і асветы; Імануіл Кант, які разглядаў культуру як дасканаласць розуму, свабоду духу; Вільгельм фон Гумбальт, які лічыў, што з дапамогай навукі і рамёстваў культура кіруе прыродай.

Аднак фармулёўка англійскага этнографа Эдуарда Тайлера лічыцца першым навуковым азначэннем: “Культура... у шырокім этнаграфічным сэнсе складаецца ў сваім цэлым з ведаў,

вераванняў, мастацтва, маральнасці, законаў, звычайў і некаторых іншых здольнасцей і звычак, засвоеных чалавекам як членам грамадства” (6, 18).

Распрацоўка сучаснай тэорыі культуры звязана з імёнамі еўрапейскіх філосафаў і антрапологаў О.Шпенглера, Б.Маліноўскага, А.Радкліф-Браўна, К.Леві-Строса, амерыканскіх Л.Уайта, Д.Мёрдака, А.Тойнбі, А.Кробера, А.Кафаны і інш.

Прадметнае выкладанне пытанняў функцыянавання культуры, узаемасувязі элементаў, якія яе складаюць, абагульненне працэсаў духоўнай дзейнасці, а таксама разгляд духоўнага аспекту любой дзейнасці даволі поўна прадстаўлены ў працах А.І.Арнольдава, Э.А.Балера, С.С.Баценіна, В.Е.Давідовіча, Ю.А.Жданава, В.В.Жураўлёва, С.М.Іконнікавай, А.С.Карміна, М.С.Кагана, М.І.Крукоўскага, Р.Я.Мінянкова, В.М.Розгіна, В.С.Сцёпіна і інш.

У філасофскай літаратуры пакуль няма адназначна прынятага разумення гэтага складанага і поліфункцыянальнага феномена. У працах В.А.Бабаха, В.С.Біблера, М.С.Кагана, Л.Н.Когана, М.І.Крукоўскага, С.П.Мамантава, Э.С.Маркарана, Э.У.Сакалова, І.Я.Чучайкінай і іншых зроблена спроба групоўкі розных дэфініцый культуры.

Многія з іх вызначаюць культуру як гістарычна пэўны ўзровень развіцця грамадства, творчых сіл і здольнасцей чалавека, выяўлены ў тыпах і формах арганізацыі жыццядзейнасці людзей, а таксама ў ствараемых імі матэрыяльных і духоўных каштоўнасцях. У больш вузкім сэнсе — як сферу духоўнага жыцця людзей, якая ўключае вынікі дзейнасці, чалавечыя сілы і здольнасці, рэалізуюмыя ў ёй (веды, уменні, навывкі, узровень інтэлекту, светапогляд, маральнае і эстэтычнае развіццё, спосабы і формы зносін).

Расійскі вучоны В.М.Мяжуеў, разглядаючы дзве формы існавання культуры — знешнюю і ўнутраную, адзначае як галоўны яе ўнутраны бок. Ён лічыць, што сапраўдным зместам культуры з’яўляецца працэс паступальнага гістарычнага развіцця чалавечых сіл і здольнасцей, які знаходзіць сваё знешняе і непасрэднае выяўленне ва ўсім багацці і разнастайнасці ствараемай людзьмі прадметнай рэчаіснасці. Праўда, далей В.М.Мяжуеў ураўноўвае гэтыя дзве формы па іх значэнні і робіць выснову: “Культура, набываючы форму прадмета, які знаходзіцца ў спакоі, або неспакойную форму актыўнай чалавечай дзейнасці, аказваецца тым самым працэсам грамадскага развіцця і фарміравання чалавечай асобы” (4, 9).

Супярэчлівасць гэтага азначэння і высновы заўважана філосафам Л.Н.Талызінай і дапоўнена дзейнасным падыходам да фармулёўкі паняцця культуры, разглядаемага аўтарам як працэс фарміравання і рэалізацыі сутнасных сіл чалавека, спосабаў, формаў раскрыцця іх ва ўсіх відах чалавечай дзейнасці і яе выніках. У лагічным і сэнсавым плане аўтар акцэнтгуе ўвагу на працэсуальнасці разумення культуры як дзейнасці, а не толькі сукупнасці вырабленых каштоўнасцей, падкрэслівае таксама менавіта чалавечы характар гэтай дзейнасці, г. зн. носьбітам культуры можа быць толькі грамадскі суб'ект ва ўсім багацці сваіх сувязей і адносін (7, 41).

Вядомы расійскі даследчык Э.А.Арлова, падрабязна апісваючы значэнне паняцця ў сучасных сацыял-гуманітарных ведах, сферы яго функцыянавання, спосабы засваення асобай, піша: "Катэгорыя "культура" абазначае змест грамадскага жыцця і дзейнасці людзей, якія ўяўляюць сабой біялагічна не наследуемыя, штучныя, створаныя людзьмі аб'екты (артэфакты). Пад культурай разумеюцца арганізацыйныя сукупнасці матэрыяльных аб'ектаў, ідэй і вобразаў; тэхналогій іх вырабу і аперыравання імі; устойлівых сувязей паміж людзьмі і спосабаў іх рэгулявання; ацэначных крытэрыяў, якія ёсць у грамадстве. Гэта створае самімі людзьмі штучнае асяроддзе існавання і самарэалізацыі, крыніца рэгулявання сацыяльных узаемадзеянняў і паводзін" (5, 20). Такім чынам, культуру можна вызначыць як непрыроднае асяроддзе, надбудову, створаную чалавечымі намаганнямі, розумам, духоўнай дзейнасцю — "ноосферу", паводле рускага генія У.І.Вярнадскага.

У сучаснай культуралогіі культуру разумюць як нешта адознае ад прыроды, тое, што перадаецца па традыцыі сродкамі мовы і сімвалаў, практычнага вывучэння і неспасрэднага падражальніцтва, а не біялагічнага наследавання. Часцей за ўсё яе разглядаюць як цэласную сукупнасць усіх каштоўнасцей, якія стварыла чалавецтва за час свайго гістарычнага развіцця.

Не меншыя складанасці выклікаюць і іерархічныя ўзроўневыя падзелы культуры. Усталяваным у навуцы можна лічыць падзел на культуру матэрыяльную і духоўную. Як правіла, у якасці крытэрыю разглядаецца канчатковы прадукт, атрыманы ў выніку чалавечай дзейнасці па аналогіі з відамі вытворчасці (В.Е.Давідовіч, Ю.А.Жданаў, Э.В.Сакалоў і інш.). Так, да матэрыяльнай культуры адносяць рэчы, прылады, веды, якія з'яўляюцца прадуктамі матэрыяльнай вытворчасці або

абслугоўваюць матэрыяльнае жыццё грамадства. А да духоўнай культуры належаць прадукты духоўнай вытворчасці, змест формаў грамадскай свядомасці, эстэтычныя каштоўнасці, выяўленыя сродкамі мастацтва.

Вядомы філосаф, прафесар Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры М.І.Крукоўскі лічыць такі падыход вельмі прыблізным эскізам унутранай будовы культуры, бо паміж імі адсутнічае важнейшы “прамежкавы стан” — мастацкая культура, уключэнне якой трэцім элементам завяршыць структуру гэтага феномена (3, 34—35). І з гэтым нетрадыцыйным падыходам цяжка не пагадзіцца, настолькі пераканаўчыя доказы прыводзіць вучоны.

Разгляд праблемы культуры, перш за ўсё духоўнай, звязваецца з праблемай развіцця і ўдасканалення патрэбнасцей асобы.

Гэтая псіхалагічная ўласцівасць настолькі звязана з узроўнем развіцця грамадства, што ўся гісторыя чалавецтва фактычна пацвярджае, што аб’ём так званых першых жыццёвых патрэбнасцей і спосаб іх задавальнення практычна залежаць ад стану культуры грамадства і яе праламлення на ўзроўні канкрэтнага індывіда.

Культуры адводзіцца важная роля аднаго з дэтэрмінантаў спосабу жыцця чалавека, узвышэння яго патрэбнасцей. Многія даследчыкі падкрэсліваюць дыялектычную сувязь паміж актуальным станам духоўнай культуры і спосабам жыцця людзей, паміж каштоўнасным аспектам культурнай дэтэрмінацыі, з аднаго боку, і выніковасцю працэсу пранікнення духоўных каштоўнасцей у індывідуальнае быццё — з другога. Праямой духоўнай культуры ў структуры спосабу жыцця выступае культура патрэбнасцей і спажывання.

Так, прызнаючы важнасць разгляду праблемы культуры патрэбнасцей і спажывання, філосаф М.В.Іванчук мяркуе, што “культура спажывання — такая ж неад’емная частка духоўнай культуры, як і культура маральная, эстэтычная”, што яна “з’яўляецца мерай і спосабам рэалізацыі сутнасных сіл чалавека, накіравана на ўсебаковае развіццё асобы” (2, 23—25).

Аднак наступны аналіз не зусім поўна адлюстроўвае функцыі абодвух феноменаў; відаць, зводзіць выхаванне чалавека толькі да фарміравання арганічнай сістэмы патрэбнасцей не зусім правільна. Хутчэй за ўсё гаворка павінна ісці аб адпаведнасці патрэбнасцей канкрэтнага чалавека сукупнасці духоўных каштоўнасцей грамадства, аб “акультураванні” патрэбнасцей,

таму што пра далучэнне асобы да багаццяў культуры мы можам меркаваць па яе патрэбнасцях. Яны выяўляюцца як матывы дзейнасці і ўчынкаў: культура спажывання — гэта праскцыя за межы ўнутранага свету чалавека.

У сувязі з гэтым аналізуецца праблема кіравання ім сваімі жаданнямі, патрэбнасцямі, умення надаваць ім сацыяльна прымальную форму, бо імкненне да неадкладнага задавальнення патрэбнасцей, якое аб'ектыўна нават на самым высокім узроўні развіцця вытворчасці не можа быць адразу рэалізавана, прывядзе да адмоўных эмоцый, незадаволенасці, песімізму, зніжэння жыццёвага тону, можа нанесці непяпраўны ўрон развіццю асобы.

Патрабавальнае стаўленне да сваіх патрэбнасцей, уменне вызначыць ступень іх надзённасці, спалучэнне індывідуальных запатрабаванняў з грамадскімі, выбар сродкаў іх рэалізацыі характарызуюць унутраныя якасці чалавека, глыбіню яго выхаванасці, таму што структура патрэбнасцей, іх сацыяльная скіраванасць вызначаюцца аб'ёмам і якасцю засвоеных чалавекам культурных каштоўнасцей.

Працэс фарміравання культуры чалавека з'яўляецца бясконцым працэсам станаўлення, самавыяўлення, індывідуалізацыі асобы. Чым вышэй духоўнае развіццё асобы, тым больш актыўным з'яўляецца яе стаўленне да культурнага асяроддзя. Паводле пераканання акадэміка Д.С.Ліхачова, культурнае асяроддзе неабходнае чалавеку для яго духоўнага і маральнага жыцця, для яго “духоўнай аседласці”, маральнай самадyscyпліны і сацыяльнай актыўнасці.

Падзел культуры на матэрыяльную і духоўную, безумоўна, адносны і мае абмежаванае значэнне ў гнасалагічным аспекце. Пры разглядзе гэтага члянення ў анталагічным рэчышчы заўсёды аказваецца, што матэрыяльнае ўвасабляе ідэальную мэту, г. зн. мае духоўны аспект, а ўсе духоўныя каштоўнасці, у сваю чаргу, прадстаўлены ў той або іншай матэрыяльнай абалонцы, аднак яны служаць пэўнай асновай, крытэрыем вызначэння ўнутранай структуры культуры. І нельга не прымаць усур'ёз думку некаторых вучоных, якія наогул адмаўляюць наяўнасць матэрыяльнай культуры, разглядаючы яе як нейкае прадметнае ўвасабленне ідэальнага ўяўлення аб навакольным асяроддзі, або лічаць, што размежаванне матэрыяльнай і духоўнай культуры знаходзіцца ў сферы ўсведамлення чалавекам таго, якую патрэбнасць задавальняе дадзены прадмет або від дзейнасці (А.У.Багалюбава, С.Н.Абідная і інш.).

Вычляненне відаў культуры — працэс складаны, заўсёды можна знайсці элементы, якія не ўвайшлі ў прапанаваную схему і маюць амбівалентную прыроду. Духоўная культура ёсць праява ідэальнага, родавага, сутнаснага пачатку чалавека, які на універсальнай аснове здольны ўзвышаць любую дзейнасць, забяспечваць яе высокія вынікі. Матэрыяльныя аб'екты самі па сабе не з'яўляюцца ўвасабленнем культуры. Яны разглядаюцца як такія тады, калі становяцца ідэальным узорам чалавечай працы і накіраваны на ўдасканаленне асобы. Духоўная культура чалавека, укладзеная ў матэрыяльныя аб'екты, вяртаецца да яго ў выглядзе больш гуманістычна аформленага прадметнага асяроддзя, якое ўзвышае чалавека.

Залежнасць прадукцыйнасці працы, яе якасці ад узроўню духоўнай культуры пераканаўча даказана вядомым сацыёлагам, мастацтвазнаўцам, педагогам Ю.У.Фохт-Бабушкіным. Праведзеныя ім даследаванні рабочых многіх гарадоў Расіі паказалі непасрэдна ўплыў цікавасці да мастацтва на вынікі іх працы: у наведвальнікаў тэатра, кіно, музеяў, канцэртаў прадукцыйнасць працы на 7—10% вышэй за сярэднюю па горадзе. Павелічэнне сярэдняй наведвальнасці тэатра ў 0,68 раза ў год вядзе да перавыканання плана на 10% (9, 3).

Чалавек з неразвітым густам, нізкім узроўнем духоўнай культуры, неразвітым успрыманнем эстэтычных катэгорый абыякавы да выконваемай работы, да якасці, вынікаў і эстэтычнага афармлення, і, што самае галоўнае, сам працэс работы не прыносіць яму радасці, задавальнення, разумення ўласнай значнасці, асобнага самаадчування.

Найбольш распаўсюджаным з'яўляецца азначэнне духоўнай культуры як сукупнасці духоўных каштоўнасцей, якія характарызуюць узровень і арганізацыю духоўнага жыцця грамадства, ступень развіцця грамадскай свядомасці, сацыяльных ведаў, адукацыі і выхавання людзей. Ядро духоўнай культуры складае грамадская свядомасць: палітычная, прававая, мараль, мастацтва, рэлігія, філасофія. Сюды ж адносяцца эмпірычныя і навуковыя веды людзей, характар і сістэма адукацыі і выхавання, культура мовы і зносін.

Да духоўнай культуры мы адносім, такім чынам, навуку, літаратуру, мастацтва, сістэму адукацыі людзей і іншае, г. зн. агульны ўзровень інтэлектуальнага і маральнага развіцця людзей, сукупнасць ведаў і навыкаў, поглядаў, пазіцый і звычаяў, узровень эстэтычнага і эмацыянальнага развіцця, пматстайнасць густаў і пачуццяў.

Такім чынам, духоўная культура — сукупнасць духоўных каштоўнасцей, якія характарызуюць узровень і арганізацыю духоўнага жыцця грамадства, а ў дачыненні да асобы — сукупнасць якасцей, якія характарызуюць асобу або дадзеную сацыяльную групу з пункту гледжання меры асваення духоўнай культуры грамадства.

Не ўдаючыся ў дэфініцыйныя спрэчкі наконт феномена культуры (толькі самы агульны агляд азначэнняў і іх ацэнка зоймуць не адзін дзесятак старонак), адзначым, што ў філасофскай літаратуры ў сферу культуры ўключаюцца як сама дзейнасць чалавека, так і яе тэжналагічная аснова, г. зн. сукупнасць сродкаў і механізмаў, дзякуючы якім яна матывуецца і ажыццяўляецца, а таксама агульны ўзровень валодання культурнымі каштоўнасцямі. Важна для нас тое, што вучоныя разглядаюць культуру як цэласную з’яву, цэнтральным звяном якой выступае чалавек як суб’ект культурнага развіцця.

Паняцце “культура” ў самым шырокім сэнсе выражае якасную характарыстыку таго, наколькі канкрэтныя людзі здолелі ўзвысіцца над сваёй натуральнай біялагічнай прыродай, развіўшы сваю другую, сацыяльную прыроду. Таму культурай з’яўляецца толькі тое з вырабленага чалавекам, што накіравана на самаразвіццё і самаўдасканаленне самога чалавека. Адпаведна культура спецыяліста — гэта яго здольнасць да развіцця і ўдасканалення сваіх творчых магчымасцей у вырашэнні нестандартных задач, у ажыццяўленні сваіх прафесійных функцый. Культура — гэта таксама і свядомая, мэтанакіраваная, творчая актыўнасць індывідаў і супольнасці: імкненне палтрымаць традыцыі, палепшыць і ўпарадкаваць жыццё, ажыццявіць якія-небудзь змены, супрацьстаяць разбуральным, антыгуманым тэндэнцыям і інш.

Варта адзначыць, што для сучаснага перыяду характэрны інтэгральны сацыяльны феномен, які В.С.Біблер называе “соцыумам культуры”. Культура з маргінальнай з’явы грамадскага жыцця ўсё больш сфоўваецца ў эпіцэнтр сучаснага быцця, дзе адначасова існуюць каштоўнасці ўсходняй і заходняй культур, антычныя, сярэдневяковыя, адраджэнцкія, асветніцкія і інш. Культурныя спектры маюць сэнс у дачыненні адзін да аднаго ў дыялогу нашай рэальнай сённяшняй свядомасці. Гэта праблема не толькі мыслення, але і сапраўднага быцця кожнага сучаснага чалавека. Чалавек бліжэйшай будучыні будзе настаўлены перад неабходнасцю выбару свайго соцыуму культуры, у якім ён і будзе ажыццяўляць сваё духоўнае самавызначэнне.

Такім чынам, да гэтага часу цяжка гаварыць аб адзінай канцэпцыі культуры. Найбольш сфарміраваныя — культура як другая прырода, створаная чалавекам і стварыўшая яго, і культура як дэтэрмінаваныя паводзіны чалавека, прытрымліванне прынятага ў дадзеным грамадстве і ў дадзены час культурнага ўзору.

1. Бердяев Н.А. Философия неравенства.— М., 1990.
2. Иванчук Н.В. Потребности социальной личности.— М., 1986.
3. Крукоўскі М.І. Філасофія культуры. — Мн., 2000.
4. Межуев В.Н. Культура и история.— М., 1997.
5. Орлова Э.А. Введение в социальную и культурную антропологию.— М., 1994.
6. Тайлер Э.Б. Первобытная культура.— М., 1989.
7. Талызина Л.Н. Влияние духовной культуры на формирование потребностей студенческой молодежи: Дис. Л., 1988.
8. White L.A. The concept of Culture // American Anthropologist.— Washington, 1959.— Vol.61.— P.227—251.
9. Фохт-Бабушкин Ю.У. Искусство и духовный мир человека.— М., 1982.

П.Р. Ігнатовіч,
дацэнт

КУЛЬТУРНАЯ ПАЛІТЫКА РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ НА ЭТАПЕ ТРАНСФАРМАЦЫІ ГРАМАДСТВА

Чалавецтва ўступіла ў трэцяе тысячагоддзе. Папярэднія два тысячагоддзі былі гадамі гісторыі, звязанай з нараджэннем Ісуса Хрыста, нараджэннем новай эры, новай веры, а гэта значыць, і агромністага пласта культуры, звязанай з хрысціянствам, якая ўзбагаціла агульначалавечую культуру. Апошнія дзесяцігоддзе было дзесяцігоддзем найвялікшых змен геапалітычнага характару. З палітычнай карты свету знікла адна з супердзяржаў — СССР. А на яе былых прасторах з'явіліся самастойныя дзяржавы.

Пасля распаду Савецкага Саюза ўтварылася незалежная, суверэнная дзяржава Рэспубліка Беларусь.

Працэс гэты неаднародны, неадзначны, часам балючы, тым не менш існуе аб'ектыўна і таму патрабуе сур'ёзнага